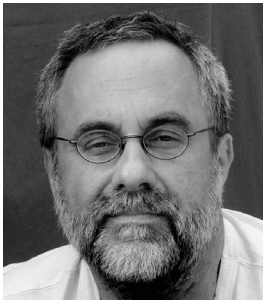

ADAM NOWAK
Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych
Uniwersytet Warszawski
e-mail: iadam1953@gmail.com

BIBLIOGRAFIA A KATALOG – DYSKUSJA O POJĘCIACH I TERMINACH. HISTORYCZNY ZARYS PROBLEMATYKI

Adam Nowak – absolwent Uniwersytetu im. Marii Skłodowskiej-Curie w Lublinie (1978), specjalność historia starożytna, doktor bibliotekoznawstwa i informacji naukowej UMCS (1985) i Uniwersytetu Warszawskiego. Problematyka badawcza autora skupia się wokół zagadnień starożytnego Rzymu, Biblioteki Aleksandryjskiej, książki, bibliotek, bibliografii i kwestii prawa autorskiego w nowej digitalnej rzeczywistości. Zajmuje się też zagadnieniami cyfrowej rewolucji, konwersji analogowych plików na cyfrowe, a zwłaszcza problematyką fotografii analogowej i cyfrowej, obróbki obrazu za pomocą edytorów obrazu.

Konsultant i sprzedawca działu marketingu B & H Megastore –Światowego Centrum Fotograficznego Marketingu i Dystrybucji Urządzeń Cyfrowych w Nowym Yorku (1999-2004). Odbywał staże naukowe w Bibliotece Narodowej w Warszawie, w Niemieckiej Bibliotece Narodowej w Lipsku (GDR), w Bibliotece Uniwersytetu Minnesota USA i w Toronto Institute of Photography.

Autor obszernej monografii poświęconej L. Finklowi, kilkudziesięciu prac naukowych w bibliotekarskich czasopismach, jak i kilkudziesięciu prac o charakterze popularnonaukowym a dotyczących fotografii, muzyki i historii w polonijnych amerykańskich i kanadyjskich dziennikach. Nagrodzony w kilku prestiżowych konkursach fotograficznych na terenie USA.

SŁOWA KLUCZOWE: Bibliografia. Katalog. Biblioteki. Biblioteka Aleksandryjska. Katalogowanie. Bibliografowanie. Opis bibliograficzny. Opis katalogowy. Uniwersalna kontrola bibliograficzna. Bibliografia systematyczna. Bibliografia opisowa. Bibliografia analityczna. Inkunabuły.

ABSTRAKT: Teza/cel artykułu – Celem artykułu jest porównanie wzajemnych relacji (metodycznych i teoretycznych) w aspekcie historycznego rozwoju pomiędzy katalogiem a bibliografią. W osi czasowej rozwoju obu zjawisk można wyróżnić trzy okresy: od Biblioteki Aleksandryjskiej (III w. p. n. e.) do czasów zastosowania czcionki ruchomej przez Gutenberga (XV w.); rozwiniętego drukarstwa (XVI w.) do czasu powstania całości zdigitalizowanej (XX w.); digitalny, w którym uniwersalna całość cyfrowa staje się podstawowym budulcem każdego z mediów – w tym tekstu. **Metody badawcze** – W badaniu, którego efekty prezentuje artykuł, przyjęto metody: porównawczą i ewolucyjną (metody historyczne), bibliologiczną, jak i metodę analizy porównawczej źródeł wtórnych i niektórych pierwotnych. **Wyniki i wnioski** – Przyjęte metody badawcze pozwoliły na wysnucie konstatacji, że cechy wirtualności (bibliografia), jak i realności (katalog), przeplatały się nawzajem w aspekcie rozwoju obu form informacji o zbiorach dokumentów. Po długim okresie heterogenego rozwoju katalogu i bibliografii w fazie pierwszej, ostateczna cezura, jaką było zastosowanie czcionki ruchomej – XV w., wyodrębniła oba zjawiska. Pomimo tego, genetyczne związki pomiędzy katalogiem a bibliografią nie pozwoliły na definitywne ich rozdzielenie w okresie drugim. W okresie współczesnym kreującym cyfrowe uniwersum informacyjne – różnie nazywanym np. Bibliografia 2.0, zaciera się stopniowo różnica pomiędzy bibliografią a katalogiem. Realność katalogu się wirtualizuje (przykład Amazona), co jest zjawiskiem powszechnym w świecie cyfrowym, a dotychczasowe różnice pomiędzy bibliografią a katalogiem stają się coraz bardziej zjawiskiem historycznym. Środowisko online samo w sobie jest wirtualne, a całość wirtualna staje się wspólnym mianownikiem wszystkich mediów, co dotyczy także w równej mierze katalogu, jak i bibliografii.

Myślę, że nigdy nie zrobiłem nic innego w moim życiu, co by przyniosło mi takie serdeczne pochwały z ust najmądrzejszego z krytyków – natychmiastowego i powszechnego uznania w kraju i za granicą, ze strony ornitologów, którzy wiedzieli, że ta bibliografia okupiona została uciążliwą i straszną harówką, że nie mogło to być wykonywane przez zwykłego woła roboczego. Dotyka swoistego rodzaju natchnionego idiotę, to, aby być dobrym bibliografem, a jego inspiracja to niebezpieczna przypadłość jak nałóg hazardzisty lub alkoholika – to rośnie z tego, na czym zeruje i wreszcie posiada swoją ofiarę, jak każdy inny nieprzewyciężony nałóg.

Elliott Coues, *A Bibliography of Ornithology*
(Tł. A. Nowak)

ZAKRES, DESYGNATY I ZNACZENIE W PROCESIE KOMUNIKOWANIA BIBLIOGRAFII

Bibliografia jest specyficzną formą komunikacji społecznej, zwłaszcza naukowej. Przybiera różne formy, jest realizowana w różny sposób, zarówno w środowisku realnym, jak wirtualnym – cyfrowym. Podstawową jednostką bibliograficzną jest „zapis” albo „opis bibliograficzny”, który w postaci rudymen tarnej składa się z trzech członów: autorskiego, treściowego (realizowanego przez tytuł) i opisu fizycznego (A. Taylor, 1952). Książka to najidealniejsze połączenie formy i treści, jakie wypracowano przez stulecia. Była i nadal pozostaje podstawowym artefaktem kulturowym (J.-C. Carrière, U. Eco, 2010). Informacja bibliograficzna wyrosła z istoty książki, od

najdawniejszej jej postaci – glinianej tabliczki, poprzez zwój, kodeks po plik cyfrowy. Wieszczenie końca książki oraz przez wieki wypracowanej formy dostarczania czytelnikom danych o niej – informacji bibliograficznej – jest nieporozumieniem. Choć triada opisu bibliograficznego w przypadku pliku cyfrowego książki uległa obecnie zmianie, przechodząc z „fizycznego opisu” w „oznaczenie formatu”, jej struktura i funkcje pozostały te same.

METODA BIBLIOGRAFICZNA

Wypracowana przez bibliotekarzy i bibliografów metoda bibliograficzna – swoisty sposób generowania informacji bibliograficznej w postaci metadanych – to istotny aspekt przemawiający za naukowością bibliografii i katalogoznawstwa. Problemy metody bibliograficznej zostały analitycznie i kompetentnie zaprezentowane w pracach Krystyny Bednarskiej-Ruszajowej (Bednarska-Ruszajowa, 1989), Marii Dembowskiej (Dembowska, 1970) czy Barbary Bieńkowskiej (Bieńkowska, 1989).

Bibliografii, jako specyficznej metodzie przekazywania informacji na przestrzeni wieków, często odmawiano znamion naukowości, jakby ignorując fakt, że bez niej nauka nie mogłaby być w ogóle uprawiana. Rozdzielanie tego, co *stricte* naukowe, od tego, co pomocnicze, wydaje się być nieuprawnione w kontekście tezy Arystotelesa dotyczącej porządku uprawiania nauki głoszącej, iż najpierw informacje należy zebrać i uporządkować, aby móc przejść na dalszy etap działań naukowych. W wypracowanym przez stulecia paradygmacie działań naukowych – jako systemu organicznie z sobą powiązanych czynności – źródłom informacji i ich racjonalnemu wykorzystaniu przypada do odegrania istotna rola. Na wszystkich etapach heurystyki informacja bibliograficzna wskazuje na „uprawiane” pola naukowe, brak publikacji ujawnia zaś te nigdy nieanalizowane. Zarówno informacja o charakterze pozytywnym (coś napisano), jak i negatywnym (nic nie napisano) daje naukowcom ogłęd danej dziedziny (stanu badań), pod warunkiem, że jest wiarygodna, co wymaga realizowanej na najwyższym poziomie wiarygodności kontroli bibliograficznej (*bibliographic control*).

UTYLITARYZM KONTROLI BIBLIOGRAFICZNEJ W PROCESIE INFORMACYJNYM

Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy bibliografia systematyczna, która wskazuje na etap aktywności (działania – bibliografowania) i bibliografia enumeratywna, wskazująca na rezultat tej aktywności, a więc gotowy spis, są odbiciem rzeczywistości informacyjnej środowiska lub epoki, a więc skuteczności informacyjnej kontroli bibliograficznej. „Istotne jest to, czy będziemy traktować ją (bibliografię systematyczną), jako działalność lub skończony produkt, jako ostateczny ich cel (tj. wyko-

rzystanie przez określoną grupę osób), a może, jako odzwierciedlenie myśli i działań w granicach wymiarów doświadczonych przez istoty ludzkie, w rzeczywistości” (Sable, 1981, p. 17). W polskiej nomenklaturze stosuje się jeden, mało ostry, termin „spis bibliograficzny”, który nie oddaje zabarwień i odcieni znaczeniowych bibliografii enumeratywnej i systematycznej. Ale dylemat naukowości i użyteczności bibliografii możemy zilustrować znamiennym przykładem.

W 1897 r. we francuskich szkołach medycznych prace dyplomowe kończące studia, czy doktorskie, po zaakceptowaniu przez komisję trafiały do archiwów szkół, gdzie obrastały pajęczyną i kurzem. Medycznej informacji bibliograficznej o nich w tym czasie nie było, pojawiła się parę lat później. Jedna z prac – lekarza wojskowego Ernesta Duchesne *Antagonizm między pleśniami i mikroorganizmami* – opisywała substancję mogącą hamować rozwój bakterii chorobotwórczych. Notabene jej autor sam zmarł na gruźlicę, a penicylinę odkrył – idąc tą samą, co on, drogą (choć też nie wyizolował składnika czynnego odpowiedzialnego za zauważone zjawisko) – w 1928 r. Alexander Fleming. Między tymi wydarzeniami tysiące ludzi umarło na świecie na zapalenie płuc itp. choroby, na które nie znano lekarstwa. Gdyby bieżąca bibliografia medyczna zaistniała w 1897 r., los tysięcy chorych mógłby się potoczyć inaczej (Jean Pouillard, 2015).

POJĘCIE I DESYGNATY SŁOWA „KATALOG”

Etymologicznie terminy „katalog” i „bibliografia” sięgają starożytności greckiej. Ten pierwszy składa się z dwóch członów: *kata* (według) i *logos* (słowo, porządek, rozum). Pojawiają się w początkach aktywności ludzkiej gromadzenia książek. O drugim terminie powiemy później.

Umberto Eco w fascynującej publikacji o katalogowaniu dowodzi, że czynność ta jest genetycznie związana z wewnętrzną potrzebą człowieka do porządkowania, wyliczania, sortowania wszystkiego, co jest z sobą powiązane jakąś cechą szczególną (Eco, 2009). Katalogi, wykazy – jako najstarsza forma porządkowania zbiorów bibliotecznych i archiwalnych, a następnie księgarskich – są najbardziej funkcjonalną metodą porządkowania informacji bibliograficznej, genetycznie związaną, poprzez metadane, z nośnikami informacji. Według Archera Taylora, niekwestionowanego autorytetu naukowego zwłaszcza z zakresu katalogów i bibliografii, cechą wspólną katalogów jest to, że ich twórcy dokonywali zapisu wykazu, mając artefakt w rękę (autopsja) (Taylor, 1957, p. VII). Cecha prymarności opisu (z uwzględnieniem cech indywidualnych nabytych przez każdy z egzemplarzy) w przypadku katalogu bezwzględnie obowiązuje, jest on bowiem podstawowym źródłem informacji na heurystycznym etapie tworzenia każdej bibliografii. Bibliografia bezwzględnie obowiązującego rygoru prymarności nie stosuje, co czyni jej zbiór bardziej wirtualnym niż realnym.

Można by z tego wnioskować, że usunięcie z realnego zbioru artefaktów jakiejś pozycji powinno skutkować wykreśleniem jej reprezentacji z zapisu katalogowego. Tak było najczęściej w realnie istniejących bibliotekach czy księgarniach. Natomiast w rzeczywistości cyfrowej coraz częściej zachowuje się „martwą” pozycję (przykładowo w ofercie katalogowej, książkowej Amazonu), co jest cechą charakterystyczną dla bibliografii. Z tego m.in. względu gigantyczny katalog książek rozproszony online staje się po części bibliografią, a wykaz pozycji (*out of print, not available*, itd.) procentowo stale rośnie. Takie płynne przechodzenie zbioru z realnego w wirtualny i odwrotnie staje się nie tylko cechą charakterystyczną zbiorów (zasobów bibliograficznych?) online. Masowo powstające wirtualne rekonstrukcje bibliotek, które uległy *bibliocaustom* (termin Fernanda Báeza), reprezentowane przez odtworzone katalogi, również wyłamują się z zasady prymarności opisu katalogowego (Báez, 2008).

EWOLUCJA KATALOGÓW W HISTORYCZNYM ASPEKCIE

Najstarsze formy katalogów – często śmieszne czy dziwne, np. prezentujące porządek według koloru oprawy – zdumiewają nas współczesnych, tymczasem w swym czasie sprawnie pełniły funkcje porządkujące, jakich od nich oczekiwano. Specyfika nośnika, np. tabliczki glinianej, powoduje, że mamy ogromne trudności z identyfikacją i odróżnieniem, czy mamy do czynienia z katalogiem bibliotecznym, wykazem archiwalnym, listą inwentarzową czy z tytulaturą ze skrzynki na gliniane tabliczki. Jeden fakt nie ulega kwestii – pierwsze kolofony z informacjami bibliograficznymi odczytanymi przez Fritza Milkaua archeolodzy odkryli w katalogu biblioteki stolicy Hetytów, Hattusie. Z czasem informacja bibliograficzna stała się podstawowym narzędziem generowania metadanych na potrzeby każdego wykazu, niezależnie od instytucji, jaka się tym narzędziem posługiwała. Wynika z tego, że wykazy bibliograficzne (bibliografia enumeratywna) są wtórne w stosunku do katalogów, a metoda bibliograficzna, stworzona na potrzeby biblioteki, po modyfikacjach z czasem stała się uniwersalnym narzędziem pracy dla różnych podmiotów informacyjnych (Strout, 1956, p. 255).

KATALOG A BIBLIOGRAFIA

Dyskusja tocząca się od lat w naukowych środowiskach bibliologicznym i bibliotekarskim na temat wspólności i rozdzielności zakresów bibliografii i katalogu, próbująca rozstrzygnąć, czy merytorycznie łączą się one we wspólnym paradygmacie, nie jest sporem wyłącznie akademickim. To raczej próba uchwycenia ścieżki rozwojowej metody bibliograficznej, rozwijanej i używanej zarówno w bibliotece, jak i poza nią, w celu uznania jej

jako wspólnego narzędzia pracy bibliotekarzy, księgarzy i bibliografów w przeszłości i obecnie. Obszernie zarys problematyki prezentuje Dorothy Norris (Norris, 1969). Można sparafrazować twierdzenie, że „dobry” pracownik działu katalogowania jest „dobrym” bibliografem, często działa to też odwrotnie. Przy czym nie należy zapominać, że bibliograf i bibliotekarz posługują się metodą bibliograficzną, ale do realizacji różnych celów. Bibliografia służy reprezentacji zjawiska wirtualnego, katalog dotyczy wizualizacji realnego zbioru. Pomimo wspólnej metody i celu, pola zakresowe bibliografii i katalogu nie pokrywają się całkowicie, i o tej rozdzielności merytorycznej należy pamiętać. Współcześnie drogi bibliotekarza i bibliografa krzyżują się na etapie tworzenia, a zwłaszcza organizacji bibliografii narodowej i katalogu biblioteki narodowej. Tak zwany egzemplarz obowiązkowy dokumentu, będącego częścią zbioru bibliotecznego (katalog), staje się jednocześnie podstawą (opis prymarny, autorytatywny) niezwykle wyrafinowanej formy opisu bibliograficznego – MARC 21, będącego z kolei podstawą bieżącej bibliografii narodowej (Žumer, 2009). A to skutkuje różnym podejściem i interpretacją obu tych zjawisk.

BIBLIOGRAFIA A KATALOG – ŚCIEŻKA HISTORYCZNA

Dzięki wspólnej dla podmiotów bibliologicznych ścieżce rozwojowej metody bibliograficznej rozwijanej od stuleci, historię bibliografii można prześledzić od prac Kallimacha w Bibliotece Aleksandryjskiej – analitycznie ukazuje to Rudolf Blum (Blum, 1977 wersja niemieckojęzyczna; 1991 wersja angielskojęzyczna), poprzez średniowieczne dokonania Ojców Kościoła na polu biobibliografii (Rouse, Rouse, 1986), po całkiem nowy jej etap rozwojowy, jaki nastąpił w wyniku rewolucji Gutenberga.

Informacja jest funkcjonalna tylko w ramach swojego uporządkowania, którego spójne ramy wyznacza ustalony model danych. Owo uporządkowanie osiągnęły w swoich dziejach zarówno bibliografie, jak i katalogi, metodą stopniowego dopasowywania swego warsztatu informacyjnego do rosnącej finezji formalnej książki. Po uzyskaniu nowego etapu rozwojowego, jaki nadała metodzie bibliograficznej wielonakładowa książka drukowana, analiza książki – zwoju, jakiej do tej pory dokonywali gramatycy aleksandryjscy (*grammatiké techné*), zwłaszcza w okresie bibliofilskim, osiągnęła wyrafinowany profesjonalizm. W XVIII w. dzięki wysokiemu poziomowi rozwoju – zwłaszcza trzeciego członu (fizycznego opisu) w zapisie bibliograficznym – powstała i rozwinęła się teoria bibliografii, która zaczęła ewoluować w kierunku bibliologii. Z tego też względu obejmowała ona nie tylko wąsko pojmowany desygnat dyscypliny (Blum, 1980), ale też problem klasyfikacji, stosunek do innych dyscyplin naukowych bibliologicznych i – ogólnie – humanistycznych. Pomimo zaistnienia zupełnie nowej rzeczywistości cyfrowej i rosnącej dominacji całości zdigitalizowa-

nej, triada opisu bibliograficznego nadal stanowi podstawę każdej niemal implementacji w modelowaniu metadanych bibliograficznych, aby mogły spełniać wymogi obowiązujące w sieci – reprezentacji i przetwarzania danych (Roszkowski, 2013).

EWOLUCJA OPISU BIBLIOGRAFICZNEGO

Prześledzenie rozwoju metodyki bibliograficznej prowadzi do ogólnego wniosku, iż uzyskanie efektu końcowego w postaci miarodajnego opisu bibliograficznego, z użyciem zróżnicowanych metod, wymagało ogromnej wiedzy zarówno teoretycznej, technicznej, jak i praktycznej. Opisy w Pinales Aleksandryjskim, bibliografii bibliofilskiej J. Ch. Bruneta, bibliografii inkunabułów (np. L. Haina), bibliografii dzieł Jana Kochanowskiego (Piekariski, 1936), bieżącej bibliografii narodowej polskiej itd. poprzedzała wyteżona i fachowa praca bibliografa nad ustaleniem elementów bibliograficznych i finalnym wykonaniem opisu. Obecnie opisu dokonuje się najczęściej na podstawie ustrukturalizowanego zestawu danych bibliograficznych, zostawiając co najwyżej bibliografującemu decyzję dotyczącą wyboru kompletności niektórych pól rekordu.

BIBLIOGRAFIA A ROZWÓJ NAUKI

Związek bibliografii z niektórymi dyscyplinami humanistycznymi, np. z historią literatury, jest ścisły, niemal organiczny, dlatego stanowi ona istotny składnik samego procesu badawczego i nierzadko warunków rozwoju samej dyscypliny. Tytułem przykładu – dzieło *Historia literatury polskiej* (Bentkowski, 1814), które w swoim zamyśle miało być historią literatury, a z przyczyn praktycznych stało się jej adnotowaną bibliografią.

Czy istnieje uniwersalna umiejętność pozwalająca na wykonanie opisu bibliograficznego na każdym poziomie szczegółowości? Wypada się zgodzić z opinią – parafrazując, że *bibliografujących mamy wielu, ale nie każdy może być zawodowym bibliografem* (Żbikowska-Migoń, 2004, s. 95). To zdanie badaczki zwraca uwagę na pewien paradoks, iż korzystających z bibliografii jest rzesza, ale ani o jotę nie poprawia to prestiżu tych, którzy profesjonalnie bibliografują. Wprawdzie stosowanie elementów bibliograficznych jest i było powszechną metodą komunikacji nie tylko dla świata naukowego, ale skomplikowany sposób generowania metadanych bibliograficznych, zwłaszcza w nietypowych formach dokumentu (np. dokumenty muzyczne), był dostępny w sensie metodologicznej biegłości tylko nielicznym bibliografom. Kształtowanie się zasad metodycznych funkcjonalnego tworzenia metadanych bibliograficznych przez stulecia wynikało z jednej strony z rozwoju różnych form zapisu treści (zwłaszcza książki), a z drugiej z umiejętności i talentu ustalania zapisu i jego sklasyfikowania przez bibliografa.

W okresie bujnego rozwoju praktycznej formy bibliografii zwanej enumeratywną (Anglia), tytułową (Niemcy), począwszy od zastosowania druku, samego nazewnictwa bibliograficznego nie stosowano zbyt precyzyjnie. Taki heterogeny okres w rozwoju bibliografii trwał w zasadzie aż do XVIII w., w którym to bujnie rozwinęła się teoria bibliografii. Pod nazwami „biblioteka” czy „katalog” kryła się zarówno bibliografia tytułów, jak i katalog, i biblioteka w rozumieniu współczesnym. Pojawiały się też inne nazwy bibliografii enumeratywnej, przykładowo: *elenchus*, *nomenclator*, *index*, *collectio*. Dowodziło to wspólnoty funkcjonalnej – dawniej i dziś – biblioteki, bibliografii i katalogu, ale także lekkiego traktowania terminologii. Dopiero Gabriel Naudé we Francji, autor *Bibliographia politica* (1633), wprowadził w swym dziele współcześnie stosowane pojęcie bibliografii. W polskim obszarze językowym pojawiło się ono w 1814 r. w zachowanych skryptach Pawła Jarkowskiego.

EWOLUCJA POJĘCIA I ROLI BIBLIOGRAFII

Słowo „bibliografia” pojawiło się w starożytności jako zbitka dwóch greckich słów: *biblion*, *graphein* – pierwsze oznacza książkę, drugie zaś czynność pisania. Taka aktywna czynność pisania lub przepisywania książek – zwojów nie miała nic wspólnego z ich „opisywaniem”, a droga do formy i treści zwoju wiodła przez Pinakes, który po części funkcjonował jako katalog i bibliografia zarazem. Niezależnie od wielopostaciowości Pinakes Kallimacha, wykaz ten obejmował ponad 90% piśmiennictwa greckiego zebranego w zasobach Biblioteki Aleksandryjskiej. Według Rudolfa Bluma (Blum, 1991) był to jeden z nielicznych momentów w historii książki i biblioteki, kiedy realność katalogu i wirtualność bibliografii zbliżyły się do siebie nie tylko praktycznie, ale i teoretycznie w sposób nieomal pełny, tworząc swoistego rodzaju uniwersum informacyjne, które po dziś dzień nie zostało powtórzone.

Jak trudny był problem z powiązaniem słowa „bibliografia” z jej rozlicznymi i zmieniającymi się desygnatami, zilustrujmy faktem wykazanym przez Percy Freera (Freer, 1954). Zebrał on mianowicie aż pięćdziesiąt różnych definicji bibliografii, funkcjonujących w obiegu naukowym począwszy od 1678 r.! Choć bibliografii nadawano różny status formalny – od „umiejętności”, przez „sztukę” do „naukowości” – bynajmniej nie umniejszało to jej użyteczności, ale za to z różnych powodów stygmatyzowało wysiłki bibliografów. Przyjmując, że *bibliografia to specyficzna forma komunikacji realizowana za pomocą metadanych generowanych różnymi sposobami z różnych form dokumentów* (zasobów bibliograficznych), wskazujemy na trzy elementy tej definicji, różnie traktowane przez teoretyków bibliografii. Środkowy człon ukazuje konieczność tworzenia metadanych, ich uporządkowanie i w postaci opisu udostępnienie odbiorcy. Ostatni element definicji – wszystkie czynności niezbędne do takiego generowania – rozszerzał niepomiarne pole zakresowe bibliografowania. Skutkiem

tęgo najszerszy zakres pojęcia bibliografii stał się niezwykle rozległy – obejmował większość później wyemancypowanych dyscyplin, z bibliologią na czele.

Pojęcie bibliografii w naszym obszarze językowym jest wieloznaczne. Na jego zakres wskazują przynajmniej trzy pojemne desygnaty. Roy Stokes zilustrował to obrazowo jako „punkty wokół okręgu, w którym każdy aspekt jest podtrzymywany przez wielość sąsiadów, lecz w zróżnicowanym stopniu, zgodnie z akcentem szczegółowym części” (Stokes, 1969, p. 18). Nazewnictwo części składowych lub pól bibliografii w osi czasowej różniło się w stopniu podobnym do tego, jaki dotyczy nazwy ogólnej. W ujęciu potocznym termin bibliografia jest jednoznaczny i obrazuje rodzaj spisu, najczęściej ułożonego w sposób mechaniczny. Przy wieloznaczności terminu, o jego aktualnym znaczeniu powinien informować kontekst, w jakim go użyto, inaczej mamy do czynienia z ekwiwokacją, utrudniającą precyzyjne zrozumienie, o który desygnat chodzi. Doprecyzowanie terminologiczne pojęcia bibliografii byłoby korzystne zarówno dla samej dziedziny, jak i dla naukowego środowiska bibliotecznego. Pewnych wskazówek, jak tego dokonać, możemy szukać w praktyce anglosaskiej, w tradycji ujęć historycznych sięgającej do czasów Biblioteki Aleksandryjskiej.

KONTROLA BIBLIOGRAFICZNA I OPIS BIBLIOGRAFICZNY

Najobszerniejszym terminem, z jakim często się spotykamy w angielskojęzycznym obszarze językowym, jest *Bibliographic Control*, niezbyt precyzyjnie oddany po polsku jako „rejestracja bibliograficzna”. Kontrola bibliograficzna dąży do maksymalnego udostępnienia stojących do dyspozycji świata naukowego źródeł informacji niezależnie od ich charakteru, statusu, rozproszenia poprzez kanał informacyjny, który w największym stopniu stanowiły bibliografie (Anderson, 1974).

Często używany termin *descriptive bibliography*, obejmuje swym zakresem wszystkie czynności opisu dokumentu jako fizycznego artefaktu. Znajduje on trafny ekwiwalent w języku polskim – rzadko stosowany termin „bibliografowanie”. *Descriptive bibliography* wskazuje, że podstawowe metadane do utworzenia zasadniczej jednostki bibliograficznej, jaką jest opis, są obecne w różnych elementach dokumentu, takich jak np. karta tytułowa – patrz: (Bowers, 1994). Według Roya Stokesa (Stokes, 1996, pp. 255-276) *descriptive bibliography* różni się od bibliografii enumeratywnej i systematycznej precyzyjnymi czynnościami – bibliografowania, w generowaniu detali bibliograficznych. Ich wypracowanie zajęło pokoleniom bibliografów dużo czasu i nie przyszło bez trudu. Pomimo wielu instrukcji i przykładów, prawdziwy problem w zastosowaniu bibliografii deskryptywnej pojawia się w sytuacji ksiązek najstarszych (inkunabułów) i starych, XVI-XVII-wiecznych wydań bibliofilskich i edycji, które często charakteryzuje brak podstawowych metadanych bibliograficznych. Trafnym rozwiązaniem okazało się tworzenie „idealnych kopii” kart tytułowych, o ile

istniały, co w naszej wczesnej praktyce opisowej dobrze zrozumiał i realizował adwersarz Karola Estreichera, Teodor Wierzbowski (Wierzbowski, 1889). Zważywszy jednak na nieodzowność bezpośredniego kontaktu z dokumentem (autopsja), jaki sugerował Wierzbowski, możemy postawić pytanie, czy mamy w tym przypadku do czynienia z bibliografią, czy z katalogiem. A to utrudnia ocenę obu dzieł z punktu widzenia wirtualności zjawiska.

BIBLIOGRAFIA SYSTEMATYCZNA I ENUMERATYWNA

Terminem najbliższym potocznego pojmowania spisu jest bibliografia enumeratywna (*enumerative*) i systematyczna (*systematic*), niefortunnie nazwana u nas bibliografią rejestracyjną. Terminy te można określić jako zestawienie bibliograficznych zapisów w logicznym i użytecznym uporządkowaniu, służącym nauce i informacji w ogóle. Przy czym bibliografia systematyczna wskazuje na aktywność (opisanie, zaaranżowanie opisów), a bibliografia enumeratywna na efekt tych czynności. Pojęcie bibliografii enumeratywnej jest precyzyjne i nie wchodzi w kolizję z innymi terminami (Katz, 1978, p. 33) wskazuje na trzy charakterystyczne czynności związane z tymi nazwami:

1. Identyfikacja i weryfikacja dokumentu¹.
2. Lokalizacja, jeżeli łączymy funkcje bibliografii i katalogu.
3. Selekcja na etapie organizacji zbioru.

Bibliografia enumeratywna w swoim nowym uniwersalnym wymiarze obejmuje różne formy i typy uporządkowanej wiedzy: bibliografie uniwersalne, narodowe, księgarskie, bibliografie dziedzin i zagadnień, wszelkiego rodzaju katalogi, indeksy, abstrakty, bibliografie bibliografii, przeglądy i stany badań, bazy danych, a nawet historie dziedzin i zagadnień itd. (Obszerniej patrz: Harmon, 1981, pp. 53-54.) Ten typ bibliografii jest często uszczypliwie nazwany ubogą krewną prawdziwej królowej bibliografii, jaką jest *critical* oraz *analitical bibliography*. Tym samym wprowadzając hierarchię ważności wśród samych bibliografów. Jak słusznie dowodzi z pewną nutą ironii Donald Krummel, „Historia enumeratywnej i systematycznej bibliografii zajmowała dotychczas bardzo skromne miejsce w świecie historii intelektualnej, bez wątpienia, częściowo dlatego, że dzieła bibliograficzne spisują się najlepiej, gdy mogą być traktowane jako oczywista oczywistość” (Krummel, 1988, p. 238)

W tym kontekście należy odnotować największą różnicę między zakresem bibliografii w obszarach językowych angielskim, niemieckim i polskim. W nazewnictwie polskim „bibliografistyka staropolska” pokrywa się

¹ Nie wprowadzam tutaj opornie przyjmowanego pojęcia **zasób bibliograficzny** zamiast dokument, gdyż w okresie kiedy W. Katz budował swoje założenia teoretyczne, taki termin był obowiązujący. Czy odpowiednikiem terminu *information resources* jest polski: zasób bibliograficzny – mam pewne wątpliwości.

w znacznym zakresie z bibliografią krytyczną i analityczną (*analytical and critical bibliography*) w obszarze angielskim natomiast historia książki to nic innego jak bibliografia historyczna (*historical bibliography*) (Stokes, 1969).

BIBLIOGRAFIA ANALITYCZNA

Bibliografia analityczna (krytyczna) to obszerny zakres wiedzy bibliologicznej dotyczący wszechstronnych studiów nad książką i wszystkich innych dokumentów graficznych jako obiektów fizycznych, od ich wyprodukowania po formy rozpowszechniania. Śledzenie całej drogi tekstu od powstania rękopisu autorskiego po produkt finalny, łącznie ze wszystkimi dziedzinami mającymi swój udział w powstaniu książki jako idealnego obiektu fizycznego, to bibliografia analityczna. Według Stokesa filozofia bibliografii analitycznej zawiera się w trzech aspektach aktywności bibliologicznej: czym jest dzieło, jaka jest jego edycja (regularna, zmieniona) i jego ocena merytoryczna (Stokes, 1969, p. 74).

Robert Harmon dzieli bibliografię analityczną na trzy obszary: bibliografię historyczną (*historical bibliography*), tekstową (*textual bibliography*) i opisową (*descriptive bibliography*) (Harmon, 1981, p. 100). Pierwsza umiejscawia druk w przedziale czasowo-przestrzennym, druga zajmuje się transmisją tekstu poprzez kolejne edycje i wydania, trzecia finalizuje analizę formalno-rzeczową książki, identyfikując i wykonując „idealną kopię” bibliograficzną dzieła spośród różnych wariantów drukarskich. Geneza tak szeroko pojmowanego zakresu bibliografii sięga starożytności i była budowana przez bibliotekarzy Biblioteki Aleksandryjskiej, od której to wszystko się zaczęło.

BIBLIOTEKA ALEKSANDRYJSKA I POCZĄTKI BIBLIOGRAFII ANALITYCZNEJ

Wielu znawców przedmiotu nie bez racji dowodzi, że jedną z najważniejszych aktywności wielkiej szóstki Bibliotekarzy Aleksandryjskich – Zenodota z Efezu, Kallimacha z Cyreny, Apoloniusza z Rodos, Eratostenesa z Cyreny, Arystofanesa z Bizancjum i Arystarcha z Samotraki – były czynności związane z tworzeniem bibliografii uniwersalnej piśmiennictwa greckiego. O ile faktem jest, że prace filologiczne gramatyków aleksandryjskich były niezbędne w tworzeniu korpusu wzorcowego wydań pisarzy starożytnych, których zakres aktywności pisarskich obrazują dzieła Pinakes, o tyle nie wiemy, w jakim stopniu przyczyniły się one do generowania metadanych opisów bibliograficznych, w tym samym Pinakes. Niezwykle obszernie o Bibliotece Aleksandryjskiej pisał Edward Parsons (Parsons, 1952). Filolodzy aleksandryjscy, pracując nad tworzeniem wzorcowego korpusu kopii pisarzy starożytnych, położyli jednocześnie podwaliny pod edytorstwo historyczne tekstów i analizę filologiczną tekstu. Taki był początek *critical i analytical bibliography*.

W jakim stopniu bibliografia krytyczna w swoich trzech segmentach pokrywa się z zakresem terminu „bibliologia”, trudno zdefiniować, zwłaszcza że bibliologia jako taka w angielskim obszarze językowym nie występuje. Dokładna analiza relacji pojęcia bibliologii a bibliografii krytycznej i analitycznej byłaby pożądanym i interesującym przedsięwzięciem naukowym.

Biblioteka Aleksandryjska była cudem świata antycznego, choć starożytni nie zaliczyli jej do siedmiu cudów antyku. Bezsprzecznie to jedno z największych uniwersalnych osiągnięć informacyjnych w dziejach kultury i nauki. Powstało jedyne w swoim rodzaju Uniwersum informacyjne, w ramach którego w jednym miejscu i na przestrzeni krótkiego czasu powstała twórcza synteza całej literatury greckiej, ustalono kardynalne zasady filologiczne, katalogowe, bibliograficzne książki, które zapoczątkowały wielowiekowy proces rozdzielnej ewolucji późniejszych trzech podmiotów generujących rozwój naukowy. Profesjonalną analizę problemu odnaleźć można w wybitnej monografii Rudolfa Pfeiffera (Pfeiffer, 1968).

Po „biblioucaście” Biblioteki Aleksandryjskiej proces rozwojowy metody bibliograficznej, będącej wspólnym dobrem bibliografii i katalogu, znalazł się na nowym etapie heterogenicznego rozwoju – i trwał do wynalazku druku.

BIBLIOGRAFIA A KATALOG – ROZWAŻANIA TEORETYCZNE

Można postawić pytanie, które będzie zarazem sednem niniejszego artykułu – jakie są relacje między katalogiem a bibliografią i potrzeba, bądź jej brak, traktowania obu zjawisk bibliologicznych wspólnie bądź rozdzielnie. Zacytujmy w tym miejscu rozważania Jadwigi Woźniak-Kasperek: „Różnice między katalogiem bibliotecznym a bibliografią mogą być mniejsze lub większe, ale ciągle są to dwa różne produkty prac o charakterze bibliograficznym. Nadal na przykład podstawową jednostką rejestracji katalogowej jest dokument samoistny, podczas gdy w wypadku bibliografii stwierdzenie nie mogłoby być tak kategoryczne. Bibliografia jest manifestacją istnienia dokumentu, podczas gdy katalog pozwala go zlokalizować i uzyskać do niego dostęp”². Wynika z tych rozważań, że bibliografia jest bardziej zjawiskiem wirtualnym, natomiast katalog zjawiskiem realnym, związanym z zasobem dokumentów zebranych w konkretnym miejscu. Zjawisko to zasługuje na dalsze rozwinięcie.

KATALOG – ZJAWISKO REALNE CZY WIRTUALNE?

Choć zasadniczo cecha realności katalogu a wirtualności bibliografii w teorii nie budzi wątpliwości, jednak zaproponowany przez Jadwigę Woźniak-Kasperek podział nie do końca odpowiada praktyce. Często bowiem mamy

²Rozmowa z prof. J. Woźniak-Kasperek.

do czynienia z katalogami równie wirtualnymi, jak bibliografia. Posłużmy się tutaj przykładem dziedzictwa Kazimierza Piekarskiego, *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, a więc centralnym katalogiem inkunabułów polskich. Tom drugi jest wykazem inkunabułów, które były w bibliotekach polskich przed 1939 r., ale zostały zniszczone (4610 egzemplarzy) przez Niemców pacyfikujących Warszawę po upadku powstania warszawskiego. Jedy- nym śladem po zniszczonych zasobach były profesjonalnie dokonane notki bibliograficzne Alodii Kaweckiej-Gryczowej. Notatki oparte na ustaleniach Piekarskiego są jedynym świadectwem dawnej zasobności w inkunabuły polskich księżnic. Świadomość tego faktu podsunęła Kaweckiej-Gryczo- wej, pod której redakcją powstały *Incunabula Poloniae*, ideę opublikowania osobnego katalogu inkunabułów utraconych przez Polskę w czasie II wojny światowej (Spandowski, 1994). Zaistniał więc jedyny w swym rodzaju ka- talog książ „umarłych” – IBP† albo – według Kaweckiej-Gryczowej – „swe- go rodzaju pomnik nagrobny”, zjawisko na wskroś wirtualne, realizowane z ogromnym wysiłkiem doborowej kadry bibliotekarzy – inkunabulistów.

Nie jest to przykład odosobniony. Kolejną ilustracją niech będzie wieko- pomna praca Konrada Gesnera (Gesner, 1545), będąca w swym zamyśle bi- bliografią powszechną. Dzieło to, choć nosi nazwę *Bibliotheca*, jest oczywiście bibliografią, a nawet, jak przekonują niektórzy historycy bibliografii, w tym autorze upatrujący ojca bibliografii, pierwszą bibliografią uniwersalną (Bay, 1916) to w dużej części jest to katalog – *testimonium* zniszczonej przez Tur- ków w 1526 r. biblioteki (2000-2500 woluminów) władcy węgierskiego Ma- cieja Korwina. W jakiej mierze *Bibliotheca* Gesnera, która nie jest biblioteką, a bibliografią, oparta jest na zbiorach (katalogu) *Bibliotheca Corviniana*, nie wiemy, ale według posłania samego Gesnera taka idea legła u podstaw ca- łego przedsięwzięcia. Jednocześnie węgierska Biblioteka Narodowa pracu- je nad rekonstrukcją wirtualnego katalogu biblioteki Macieja Korwina. Przy tej okazji rodzi się pytanie, czy katalogi biblioteczne funkcjonujące online w świecie wirtualnym są wirtualne w formie, a realne w rzeczywistości?

KATALOG A BIBLIOGRAFIA W ROZWOJU DESYGNATÓW

Kluczem ułatwiającym rozważania nad istotą i charakterem katalogu i bi- bliografii jest historia obu dyscyplin, choć monografii traktujących oba te zjawiska w ujęciu historyczno-rozwojowym nie mamy zbyt wiele. Często au- torzy omawiający je na przestrzeni dziejów (Besterman, 1936, Simon, 1963) nie poprzestają na przykładach bibliografii enumeratywnej, ale równolegle uwzględniają też katalogi (przede wszystkim zbiorów specjalnych), podkre- ślając zwłaszcza ich rolę w rozwoju metodyki bibliograficznej. Choć z drugiej strony bardzo często historia rozwoju katalogów i sztuki katalogowania ujmowana jest bardziej z punktu widzenia zagadnień klasyfikacyjnych księgo- zbiorów niż od strony rozwoju techniki opisu (Norris, 1969). Biblioteki jako

instytucje długowieczne miały potencjał wielowiekowego kształtowania zasad opisu i klasyfikacji swego zasobu przez wykwalifikowany personel. Śledząc historię bibliografii enumeratywnej nie sposób się oprzeć wrażeniu, że zasady metodyki bibliograficznej w ogromnej mierze wypracowywane były przez personel bibliotek. Bibliotekarze (można to prześledzić na podstawie życiorysów wielu postaci, np. Karola Estreicherera) byli twórcami z jednej strony zasad budowy katalogów, ale też autorami wielu bibliografii. Katalogi były i są w swej strukturze anonimowe, zespołowe, są bowiem efektem pracy wielu pracowników bibliotek, na przestrzeni bardzo długiego czasu.

Lester Condit w swoim interesującym szkicu prezentującym etapy rozwoju bibliografii – począwszy od biblioteki (archiwum) w Niniwie, Biblioteki Aleksandryjskiej i roli Kallimacha w jej uporządkowaniu aż do prac Richarda de Bury, Gerarda Roelantsa, Johanna Trithemiusa, Johna Bale, Focjusza I Wielkiego – wskazuje na etap pośredni w rozwoju wielu katalogów i ich powolnej ewolucji ku formie bibliograficznej (Condit, 1937). Chodzi o katalogi centralne typu *Registrum Anglie de libris doctorum et auctorum veterum* z ok. 1320 r., które komasując zbiory wielu bibliotek klasztornych, morfologicznie były bliskie postaci bibliografii uniwersalnej.

Często się zdarzało, że bibliografia zawdzięczała swe powstanie wyjątkowym predyspozycjom bibliografa, choć zauważalna jest też tradycja tworzenia jej wysiłkiem pokoleń bibliografów (np. Estreicherów). O roli wyjątkowych predyspozycji w powstawaniu wybitnych bibliografii dowodnie piszą Anna Żbikowska-Migoń (Żbikowska-Migoń, 2004), a zwłaszcza znakomity praktyk i teoretyk zarazem Henryk Sawoniak (Sawoniak, 1985). W praktyce bibliotecznej zauważyć można wiele punktów stycznych między bibliografią a katalogiem. Wśród nich najważniejszy to metoda bibliograficzna, autonomiczny i efektywny naukowy sposób opisywania i porządkowania zasobów bibliograficznych. Ale nie tylko. Ze względu na potrzeby użytkownika, w celu ułatwienia mu poszukiwań, biblioteka powinna katalogować również dokumenty fizycznie nieobecne w jej zbiorach, ale z których może on skorzystać za jej pośrednictwem. Oczywiście selekcji takich zapisów powinien dokonać doświadczony i kompetentny personel informacyjny, o czym obszernie relacjonuje Anna Tammaro (Tammaro, 1997).

TRIADA PODMIOTÓW ANIMUJĄCYCH ROZWÓJ METODYKI BIBLIOGRAFICZNEJ – ŚCIEŻKA HISTORYCZNA

Bibliografia jako forma specyficznego dialogu między zainteresowanymi społecznościami na przestrzeni swego historycznego rozwoju powstawała siłami trzech podmiotów związanych z książką, wpływających na jej efektywny obieg – wypożyczanie, sprzedaż, wykorzystywanie treści. Były to: księgarnie-antykwarjaty, biblioteki i świat naukowy, najczęściej z kręgu uniwersyteckiego. Każdy podmiot, ze względu na swoją specyfikę odmien-

nie kształtując metodę bibliograficzną, przyczynił się do rozwoju innych metadanych bibliograficznych.

KSIĘGARNIE-ANTYKWARIATY

Księgarnie-antykwiariaty ze względów biznesowych kładły nacisk na istotny, z punktu widzenia sprzedaży książek, rozbudowany opis formalny dokumentu i periodiczność ukazywania się swych bibliografii i katalogów. Już od czasów *Messkataloge* (XVI w.) te szczególne cechy metodyczne katalogów księgarskich łączyły z sobą drobiazgowy opis fizyczny książki z jak największą częstotliwością i regularnością ich ukazywania się (Blum, 1979). Podstawową jednostką wydawniczą takiej bibliografii był wykaz tygodniowy. Drobiazgowy opis fizyczny: rodzaj oprawy, liczba stron, ilustracje, nakład – wszystkie te elementy informacji o książce uatrakcyjniały ją, dostarczając potencjalnemu czytelnikowi wyczerpujących informacji o jej stronie fizycznej. Bibliografie księgarskie w różnych krajach – w tym w Polsce – na początku ich istnienia często pełniły również rolę bieżących bibliografii narodowych, przy czym tym się od nich różniły, że spis nowości był jedną z części – choć najistotniejszą – poszczególnych zeszytów. Nie mniej istotne dla ruchu wydawniczego były jednak „kąciki” bibliofilskie, poruszające problemy istotne dla księgarzy i antykwariuszy, jak i dział reklam. Wystarczy prześledzić trzy serie „Przewodnika Bibliograficznego” Władysława i Tadeusza Wisłockich, by rozpoznać wszystkie cechy charakterystyczne tej formy bibliografii. Cechą znamioną informacji księgarskiej był fakt, że katalog i bibliografia księgarska współistniały ze sobą równolegle i w ścisłej współzależności funkcjonalnej. Z ciągłej zmienności asortymentu księgarskiego wynikała różnica między zasobem księgarskim a bibliotecznym, a stałe aktualizowanie zawartości katalogu i bibliografii księgarskiej – wyrosłej z niej – stało się jedną z dominujących cech bieżącej bibliografii narodowej. Taka powolna ewolucja jednej formy bibliografii w drugą, jak i symbioza katalogów księgarskich i bibliotecznych rozpatrywanych pod kątem efektywnego tworzenia i wykorzystania metody bibliograficznej, to główny motyw obszernej monografii Leroy Lindera (Linder, 1959).

ŚWIAT NAUKOWY A BIBLIOGRAFIA

Świat naukowy wyspecjalizował się w tworzeniu bibliografii dziedzin i zagadnień, a ten jej typ wymaga od swego twórcy wiadomości merytorycznych z danego zakresu, jak też umiejętności porządkowania w formie zrozumiałej i przystępnej rzeczowo wyselekcjonowanych opisów. Trafna selekcja oraz rzeczowy układ bibliografii zawsze decydowały zarówno o jej przydatności, jak i walorach naukowych. Przyjmowane takie a nie inne zasady metodyczne zależały w równej mierze od talentu, jak i poczucia przydatności konkret-

nych zasad bibliografowania zakładanych przez naukowca-bibliografa. Do czasu wprowadzenia sztywno obowiązujących zasad normalizacyjnych bibliograf przestrzegał logicznych zasad metody bibliograficznej w różnym stopniu (Sliadneva, 1989). Efektywność i sprawność informacyjna w bibliografiach dziedzin i zagadnień zależała z jednej strony od trafnego wyboru adekwatnego do treści zebranego zasobu bibliograficznego układu (indeksów), jak i od umiejętnego włożenia go w ogólne ramy metodyczne wypracowane przez bibliografów. Obie te zasady przyświecające bibliografom-naukowcom, korelacja doskonała przez stulecia, wzbogaciły metodę bibliograficzną o logiczne eksponowanie treści zarówno pojedynczego opisu (selekcja), jak i budowy zrębu głównego oraz indeksów bibliografii systematycznej.

BIBLIOTEKI A BIBLIOGRAFIA

Mało znany w polskich kręgach naukowych historyk Paul Magocsi w poglądowym artykule poświęconym bibliotekom, bibliografiom i instytucjom naukowym w nowo powstałych – zwłaszcza w XIX i XX w. – państwach narodowych, porusza drażliwy problem zawłaszczania przez te państwa różnych aspektów kultury i nienależących do nich osobistości w celu legitymizacji swych aspiracji narodowych. Szukając swoistego *backupu* kulturowego³, z braku własnych narodowych sukcesów cywilizacyjnych, zapożyczają się takie osiągnięcia zwłaszcza z obszarów multikulturowych (Magocsi, 1980). W takich politycznych manipulacjach kartą przetargową stają się: osiągnięcia bibliotek, przyjęte zasady zawartości bibliografii – zwłaszcza narodowych oraz wybitni ludzie nauki i kultury³. Biblioteki z racji swego wielowiekowego istnienia i wypełniania swych podstawowych funkcji: kolekcjonowania, opracowania, zabezpieczania i udostępniania zebranego księgozbioru, musiały wypracować specyficzne narzędzia informacyjne służące bądź ich wewnętrznemu funkcjonowaniu – odpowiednich katalogów i kartotek nabytków – bądź funkcjonowaniu zbiorów dokumentów specjalnych w formie specjalistycznych katalogów przeznaczonych do użytku zewnętrznego. Informacja bibliograficzna generująca opis, porządkowany zgodnie z przeznaczeniem katalogu według obranego układu, ewaluowała na przestrzeni tysiącletniej historii rozwoju biblioteki. Metoda bibliograficzna powstająca przez wieki – niejako suma doświadczeń związanych z codziennym funkcjonowaniem biblioteki – stała się narzędziem wypracowanym autonomicznie przez bibliotekę, a znajdującym zastosowanie we wszystkich innych formach funkcjonowania informacji bibliograficznej poza nią. Co było już podkreślone przedtem.

³ Na przykładzie Napoleona Ordy Magocsi przedstawia smutny obraz zawłaszczania przez Białoruś postaci tego twórcy – muzyka, rysownika, a przede wszystkim gorącego patrioty polskiego, zob. A. Nowak, *Skarby w szufladzie. Internet jako narzędzie propagowania historii i tradycji narodowej na forum międzynarodowym* (Nowak, 2007).

BIBLIOTEKA NARODOWA A BIBLIOGRAFIA NARODOWA

Wzorcową publikacją Rudolfa Bluma (Blum, 1990) opisuje etapy rozwoju narodowych centrów bibliograficznych – począwszy od katalogów książek tworzonych z okazji targów książkowych w XVI w. (Nördlingen, Frankfurt, Lipsk) (*Messkataloge*), poprzez katalogi księgarskie i biblioteki narodowe. Bibliografia narodowa, pełniąc wiele istotnych funkcji w realizacji kontroli bibliograficznej i będąc wykładnikiem dorobku kulturowego narodowości, jest także ważnym czynnikiem w polityce narodowej i międzynarodowej, zwłaszcza państw nowo powstałych (Bell, 1986). Egzemplarz obowiązkowy czy copyright nakładany na twórców dokumentów jest podstawą w tworzeniu bieżącej bibliografii narodowej, jak też katalogu zasobów narodowych społeczeństwa. Niestety, imperatyw wiodącej roli narodowych centrów bibliograficznych w kulturze narodu nie zawsze znajduje zrozumienie wśród decydentów, którzy kontrowersyjnymi decyzjami umniejszają rolę i znaczenie bibliografii. Mało efektywnie wykonywane opisy autorytatywne, np. dotyczące dzieł zbiorowych, tworzone na podstawie przepisów międzynarodowych, osłabiają wartość informacyjną i prestiżową bibliografii narodowej. Chaos i brak skoordynowanych, perspektywicznych działań w kwestii polskiej adaptacji – dostosowanych do naszej tradycji norm opisu bibliograficznego – budzi niepokój i pytania: kto, kiedy i jak uporządkuje ten zawstydzający stan rzeczy (Franke, 2013).

ŚWIAT WIRTUALNY A PROBLEM BIBLIOGRAFII I KATALOGU

Wprawdzie, jak już o tym była mowa, informowanie drogą metadanych bibliograficznych jest najbliższe naturze ludzkiej, mimo tego nowa rzeczywistość cyfrowa stawia przed wszystkimi rodzajami spisów, list, bibliografii, katalogów itd. nowe wyzwania. Internet, sam będąc źródłem informacji, wygenerował niezliczoną liczbę spisów i wykazów (np. hotlisty, zestawienia zakładek, linków, wykazów preferencyjnych itd.), będących zestawami „bibliografiopodobnymi”, pełniącymi często rolę bibliografii zalecającej. Opanowanie informacyjne Internetu ze wszystkimi jego zasobami nie jest możliwe za pomocą tradycyjnych bibliograficznych narzędzi informacyjnych, przynajmniej na obecnym etapie ich rozwoju. Najbardziej imponujące przedsięwzięcie informacyjne o charakterze bibliograficznym WorldCat, noszący nazwę Światowego Katalogu, oferującego ponad 2 miliardy opisów dokumentów rozproszonych w ponad 10 tysiącach bibliotek, zbliża się powoli do statusu bibliografii uniwersalnej, w jakimś stopniu podobnej do Pinakes Aleksandryjskiego (Sobieszek, 2003). Funkcjonalny interfejs informacyjno-wyszukiwawczy, interaktywność katalogu, możliwość budowania zindywidualizowanego menagera

bibliografii, wskazania pełnotekstowego serwisu wyszukanych pozycji to imponujące i niezwykle pożyteczne przedsięwzięcie doby Internetu.

Wykładnikiem nowych tendencji i rosnącej roli bibliografii jako narzędzia zarządzania informacją są oferowane dość powszechnie programy do zindywidualizowanego tworzenia bibliografii. Za nazwą „menedżer” bibliografii (*reference management software*) kryje się oprogramowanie użytkowe zaprojektowane, aby umożliwić zainteresowanym szybko i bezproblemowo gromadzić opisy bibliograficzne, czerpane z każdego środowiska informacyjnego, poprawnie je cytować, efektywnie organizować i współdzielić z innymi. Komercyjne przykłady takiego „menedżera” to m.in.: EasyBib, EndNote, Mendeley i RefWorks. Darmowym programem w swojej podstawowej wersji o otwartym kodzie źródłowym jest też Zotero. Moim zdaniem mnogość zindywidualizowanych programów do generowania bibliografii świadczy o rosnącej roli i randze tego stale aktualnego narzędzia wymiany informacji.

Jednym z wymogów stawianych obecnie katalogowi i bibliografii jest możliwość łączenia ich merytorycznie za pomocą elementów bibliograficznych w różnego rodzaju „dokumenty paratekstowe”, np. noty edytorskie, lidy, zapowiedzi, zajawki itd. Cechą tych „dokumentów” – tworzonych przez innych autorów i mających inną funkcję informacyjną do spełnienia niż dokument macierzysty – jest organiczna łączność z tym ostatnim (Lowe, 2007). Niestety, problem efektywnej informacji o takich informacyjnych „synapsach” nie jest obecnie rozwiązywany w zadowalającym stopniu.

Problem wzajemnych relacji katalogu i bibliografii to temat stale nośny i wart dalszych pogłębionych analiz. Na zakończenie można wysnuć wniosek, że do XV w. – pojawienia się książki drukowanej – historia katalogu i bibliografii toczyła się heterogenicznie. Specyfika książki rękopiśmiennej i słabo wyodrębnione metadane powodowały, że wyodrębnienie elementów bibliografowania i bibliografii z zagadnień katalogu jest zadaniem skomplikowanym, choć nie niemożliwym do dokonania. Niewątpliwie jest też, że podstawą każdego zjawiska bibliografiopodobnego był z reguły zbiór realny książek, najczęściej biblioteka, jak i z reguły wspaniałe wykształcona pamięć bibliograficzna uczonego. Jest możliwe wyodrębnienie w okresie od III wieku p.n.e. do XV n.e. kilku charakterystycznych form bibliograficznych, jak: bibliografia zalecająca, bibliografia załącznikowa, autobibliografia, a zwłaszcza biobibliografia, ale zdaniem wielu znakomitych historyków bibliografii dopiero wynalazek druku, obfity rozwój metadanych, jak i zjawisko nakładu spowodowały bujny rozwój bibliografii, jak też ostateczne wyodrębnienie się zjawiska bibliografii z problematyki katalogu. Otaczająca nas rzeczywistość realna i wirtualna posługuje się w procesie informowania katalogiem, katalogowaniem, bibliografią i bibliografowaniem równie ochoczo, co efektywnie. Połączone instrumentalnie w metodzie bibliograficznej hybrydowe formy katalogu i bibliografii nadal pozostały niezastąpioną formą komunikacji.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson, Dorothy (1974). *Universal bibliographic control: a long term policy, a plan for action*. Pullach/München: Verlag Dokumentation.
- Báez, Fernando A. (2008). *A universal history of the destruction of books: from ancient Sumer to modern Iraq*. New York: Atlas & Co.
- Balsamo, Luigi (1990). *Bibliography: history of a tradition*. Berkeley, California: B.M. Rosenthal.
- Barlow, William P. (1996). Bibliography and Bibliophily. *Papers of the Bibliographical Society of America*, vol. 90, pp.139-150.
- Bay, Christian J. (1916). Conrad Gesner (1516-1565) the father of bibliography. *The Papers of the Bibliographical Society of America*, vol. 10, no. 2, pp. 53-86.
- Bednarska-Ruszajowa, Krystyna (1989). Metoda bibliograficzna i jej zastosowanie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. CMLIX, s. 54-73.
- Bell, Barbara L. (1986). *An annotated guide to current national bibliographies*. Alexandria, VA.
- Bentkowski, Feliks (1814). *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych.*, Warszawa – Wilno, t. T. 1-2: Zawadzki.
- Besterman, Theodore (1936). *The beginnings of systematic bibliography*, London: Oxford University Press, H. Milford. Francuska wersja: *Les débuts de la bibliographie méthodique* (1950).
- Bibliografia: metodyka i organizacja* (2000). Pod red. Z. Żmigrodzkiego. Warszawa: Wydaw. SBP.
- Bieńkowska, Barbara (1989). Metoda bibliograficzna w badaniach dziejów nauki. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, T. 34, nr 2, s. 332-337
- Binns, Norman, E. (1962). *An introduction to historical bibliography*. 2d ed., rev. and enl. London: Association of Assistant Librarians.
- Blum, Rudolf (1959). *Vor- Und Frühgeschichte Der Nationalen Allgemeinbibliographie*. Frankfurt am Main: Buchhandlung- Vereinigung.
- Blum, Rudolf (1977). *Kallimachos und die Literaturverzeichnung bei den Griechen: Untersuchungen zur Geschichte der Bibliographie*. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung.
- Blum, Rudolf, (1980). *Bibliographia: An Inquiry into Its Definitions and Designations*. Folkestone: Dawson.
- Blum, Rudolf (1983). *Die Literaturverzeichnung im Altertum und Mittelalter: Versuch einer Geschichte der Biobibliographie von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit*. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung.
- Blum, Rudolf (1990). *Nationalbibliographie und Nationalbibliothek: Die Verzeichnung Und Sammlung Der Nationalen Buchproduktion, Besonders Der Deutschen, Von Den Anfängen Bis Zum Zweiten Weltkrieg*. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung.
- Blum, Rudolf (1991). *Kallimachos: The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Bowers, Fredson (1994). *Principles of bibliographical description*, Winchester, U.K.; New Castle, DE.: St. Paul's Bibliographies.
- Carrière, Jean-Claude; Eco, Umberto (2010). *Nie myśl, że książki znikną*. Warszawa: Wydaw. W.A.B.
- Condit, Lester (1937). Bibliography in its prenatal Existence. *Library Quarterly* vol. 7, pp. 564-576.
- Davinson, Donald, E. (1975). *Bibliographic control*, London; Hamden, Conn.: C. Bingley; Linnet Books.
- Dembowska, Maria (1970). *Metoda Bibliografii Polskiej Karola Estreichera*. Wyd. 2. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Eco, Umberto (2009). *Szaleństwo katalogowania*. Poznań: Rebis.

- Eisenstein, Elizabeth L. (2004). *Revolucja Gutenberga*. Warszawa: Prószyński Spółka.
- Febvre, Lucien P.; Martin, Henri-Jean (2014). *Narodziny książki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Franke, Jerzy (2013). Jednolite standardy bibliograficzne – anachronizm czy konieczność. W: *Bibliografia. Źródła, standardy, zasoby*. Warszawa, s. 271-310.
- Freer, Percy (1954). *Bibliography and modern book production; notes and sources for student librarians, printers, booksellers, stationers, book-collectors*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Gesner, Conrad (1545). *Bibliotheca Universalis, siue Catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis Latina, Græca & Hebraica [...]: Opus nouum & no[n] Bibliothecis tantum [...] necessarium, sed studiosis omnibus [...] utilissimum*. Tigvri: Exvdebat Christophorus Froschouerus.
- Harmon, Robert B. (1981). *Elements of bibliography: a simplified approach*. Metuchen, N. J.: Scarecrow Press.
- Katz, William A. (1978). *Introduction to reference work*, T. 1-2. New York: McGraw-Hill.
- Kawecka-Gryczowa, Alodia (1994). *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae: asservantur*. T. 2, Wratislaviae: Officina Instituti Ossoliniani.
- Klenczon, Wanda (2013). Jednostka opisu bibliograficznego a jedność bibliografii narodowej. W: *Bibliografia źródła – standardy – zasoby*. Warszawa, s. 93-109.
- Krummel, Donald W. (1988). The dialectics of enumerative bibliography. Observations on the historical study of the practices of citation and compilation. *The Library Quarterly* vol. 58, pp. 238-257.
- Linder, Leroy Harold (1959). *The rise of current complete national bibliography*. New York: Scarecrow Press.
- Loewe, Iwona (2007). *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*. Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
- Magocsi, Paul R. (1980). Nationalism and national bibliography: Ivan E. Levyts'kyi and nineteenth century Galicia. *Harvard Library Bulletin*. vol. XXVIII, pp. 81-109.
- Malclès, Louise Noëlle (1956). *La bibliographie*. Paris: Presses universitaires de France.
- Malclès, Louise Noëlle (1973). *Bibliography*. Metuchen, New York: Scarecrow Reprint Corporation.
- Norris, Dorothy M. (1969). *A history of cataloguing and cataloguing methods, 1100-1850, with an introductory survey of ancient times*. London; Detroit: Grafton & Co. Republished by Gale Research Co.
- Nowak Adam (2007). Skarby w szufladzie. Internet jako narzędzie propagowania historii i tradycji narodowej na forum międzynarodowym. *Bibliotekarz* nr 12, s. 16-19.
- Osipov Vladimir O. (1984). *Knigotorgovaja bibliografija*. Moskva: Kniga.
- Parsons, Edward A. (1952). *The Alexandrian Library: glory of the Hellenic world: its glory, antiquities, and destructions*. Amsterdam [etc.]: The Elsevier Press.
- Pfeiffer, Rudolf (1968). *History of classical scholarship from the beginnings to the end of the Hellenistic age*. Oxford: Oxford University Press.
- Pietruczuk, Katarzyna (2014). *Dzieje tekstu Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa. Między Atenami a Aleksandrią*. Warszawa: Wydaw. Naukowe SUB Lupa.
- Piusińska, Wanda (1963). Polskie czasopisma bibliograficzne w latach 1901-1927. *Przegląd Biblioteczny*, t. 31, s. 92-101.
- Pouillard, Jean (2015). *Une découverte oubliée: la thèse de médecine du docteur Ernest Duchesne (1874-1912)* [online], [dostęp 23.6.2015]. Dostępny w WWW: <<http://goo.gl/mFS3Xg>>.

- Roszkowski, Marcin (2013). Od MARC 21 do Semantic Web. Reprezentacja metadanych. W: *Bibliografia źródła – standardy – zasoby*. Warszawa, s. 13-37
- Rouse, Richard H.; Rouse, Mary A. (1986). Bibliography before print: the medieval De Viris illustribus. In: *Bibliologia. Elementa ad librorum Studia Pertinentia*. Vol. 4 part I, pp. 113-154.
- Sable, Martin (1981). Systematic Bibliography as the Reflection of Reality. *International Library Review*, vol. 13, pp.17-24.
- Šamurin, Evgenij I. (1977). *Geschichte der bibliothekarisch-bibliographischen Klassifikation*, T. 1-2, München: Verlag Dokumentation.
- Sawoniak, Henryk (1985). O zawodzie bibliografa kilka refleksji. *Roczniki Biblioteczne* R. 29, z. 1-2. s. 483-492.
- Schneider, Georg. (1934). *Theory and history of bibliography*, New York: Columbia University Press.
- Simon, Konstantin R. (1963). *Istoriâ inostrannoj bibliografii. Istoriya inostrannoy bibliografii. Razvoitie bibliografii ot ee vzniknoveniya do nashikh dney*. Moskva: Izdatel'stvo Vsesojuznoj Knižnoj Palaty.
- Sliadneva, Valentina I. (1989). Neobchodima otraslevaja teorija bibliografii. *Naučnye i Tehničeskie Biblioteki SSSR* nr 7, s. 3-15.
- Sobieszek, Marta (2003). Od bazy bibliograficznej WorldCat do zbiorów narodowych American Memory – owoce amerykańskiej współpracy. EBIB t. 42.
- Spandowski, Michał (1994). Inkunabuły utracone. Z prac nad Centralnym Katalogiem Inkunabułów w Polsce. *Rocznik Biblioteki Narodowej* t. 30/31, s. 251-270.
- Stokes, Roy B. (1969). *The function of bibliography*. London: Deutsch.
- Strout, Ruth F. (1956). The development of the catalog and cataloging codes. *Library Quarterly*, vol. 26, pp. 254-276.
- Tammaro, Anna M. (1997). Catalogando, catalogando... metacatalogando: come può cambiare una funzione tradizionale della biblioteca. *Biblioteche Oggi* R. 15, pp. 80-84.
- Taylor, Archie (1952). Three Epochs in Bibliographical History. *Library Chronicle*, vol. 18, pp. 45-50.
- Taylor, Archer (1957). *Book catalogues: their varieties and uses*. Chicago: Newberry Library.
- Vrtel-Wierczyński, Stefan (1951). *Teoria bibliografii w zarysie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wierzbowski, Teodor (1889). *Bibliographia polonica XV ac XVI ss: opera et editiones, quae in Bibliotheca Universitatis Caesariae Varsoviensis asservantur*. T. 1-3. Varsoviae: in officina typ. C. Kowalewsky.
- Wojnowska, Elżbieta (1988). Międzynarodowy Inwentarz Źródeł Muzycznych (RISM) w Polsce – współpraca z bibliotekami kościelnymi = Internationale Inventarium Fontium Musicorum (RISM) in Polonia – cooperatio cum bibliothecis ecclesiasticis. W: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 56, s. 163-172.
- Žumer, Maja (2009). *National Bibliographies in the Digital Age: Guidance and New Directions*. IFLA, München: K.G. Saur.
- Żbikowska-Migoń, Anna (2004). O trwałości zawodu bibliografa. W: *Piąta Ogólnokrajowa Narada Bibliografów: Warszawa 11-13 czerwca 2003: referaty i dyskusja*. Warszawa, s. 92-110.

Artykuł w wersji poprawionej wpłynął do Redakcji 15 stycznia 2016 r.

ADAM NOWAK

Institute of Information and Book Studies

The University of Warsaw

e-mail: iadam1953@gmail.com

BIBLIOGRAPHIES AND CATALOGS – DISCUSSING CONCEPTS AND TERMS. A HISTORICAL OUTLINE

KEYWORDS: Bibliography. Catalog. Communication. Libraries. Ancient Library of Alexandria. Cataloging. Bibliographic control. Bibliographic description. Catalog description. Universal bibliographic control. Systematic bibliography. Descriptive bibliography. Analytical bibliography. Incunabula.

ABSTRACT: Thesis/Objective – The article is a comparison of mutual relations (methodological and theoretical) in the aspect of the historical development between catalogs and bibliographies. Three periods should be distinguished for both phenomena: The Ancient Library of Alexandria (3rd century BCE) to Gutenberg movable type (15th century); advanced printing (16th century) to the invention of digital entity (20th century); digital period when the universal digital entity becomes a basic building block of all media, including text. **Research methods** – The author used two historical methods (comparative and evolutionary) as well as the bibliological one and the comparative analysis of primary and some selected secondary sources. **Results/Conclusions** – Employed research methods enabled the author to conclude that features of virtuality (bibliography) and reality (catalog) were intertwined during the development of both forms of information on the document collections. After a long period of heterogenic development of catalogs and bibliographies (phase one) the final turning point of applying movable type (15th century) separated both phenomena. Despite that the genetic relations between catalogs and bibliographies did not allow for their total separation in the second period. Nowadays, when the digital information universe is created (called with a variety of names, e.g. Bibliography 2.0) the boundaries between bibliographies and catalogs are erased gradually. The reality of the catalog is getting more virtual (for instance Amazon) which is a common case in the digital world and the differences between bibliographies and catalogs become more and more historical. Online environment is virtual in itself and the virtual entity becomes a common denominator for all media, which concerns both catalogs and bibliographies.